

LIBERALIZMUSOK ÉS NACIONALIZMUSOK¹

Dénes Iván Zoltán

a történettudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár
Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politikaelméleti és Politikátörténeti Tanszék,
elnök, Bibó István Szellemi Műhely, az Academia Europaea (London) tagja
deniz@iti.mta.hu

Milyen kapcsolat van liberalizmus és demokrácia, liberalizmus és nacionalizmus, liberalizmus és liberalizmusok között? Az alábbiakban mindenekelőtt arra keresem a választ, hogy a folytonosság vagy a különbség a meghatározóbb a *liberális nacionalizmusok* és a nacionalizmusokkal szemben álló *liberalizmusok* között.

Tudjuk, a liberális értékrend szerint *az egyén* – más értékekre visszavezethetetlen – *önérték*, öncél, amelyet az elmélet úgy fejez ki, hogy *minden egyének egyenlő emberi méltósága van*. Ez feltételezi, hogy az egyén a valahova tartozások különböző lehetőségei közül választhasson, ne pedig megkérdőjelezhetetlen adottságként kelljen elfogadnia azt a közösséget, amelybe beleszületett, ha tetszik neki, ha nem. A szabad társadalomban élő *szabad egyén* – a lehetőségek adott készleteiből – *önazonosságokat választ magának*, és ezzel azt is megválasztja, hogy milyen közösségekhez tartozik. Az egyén önértéke és a választott identitás feltételei közösek, és kölcsönösen feltételezik egymást: az egyenlő emberi méltóság a személyes és a politikai szabadság feltételrendszere révén az egyén választásaiban,

¹ Fordította: Kiss Anna, a fordítást átdolgozta: Dénes Iván Zoltán

döntéseiben és tevékenységében valósul meg. E feltételek: a személyes uralmat felváltó és kizáró személytelen szolgáltatás, a hatalomkoncentrációt megakadályozó hatalommegosztás, a politikusok hatalmi ambícióit felhasználó, megregulázó és megszelídítő, a többséget a kisebbség és a nyilvánosság szigorú kontrollja alá vető liberális demokrácia, s annak politikai diskurzusai, amelyek a politikai közösséget folyamatosan meg- és újraalkotják. Azt, amely különböző világnézetű, értékvilágú, kultúrájú és hátterű egyének és csoportjaik, közösségeik hálózatait foglalja magába, és integrálja. Az a kérdés, hogy *hol vannak az integráció határai*, kiket, milyen kultúrájú, szocializációjú, világnézetű egyéneket és közösségeket lehet integrálni és milyeneket nem, és hogy hogyan, napjaink európai és észak-amerikai liberális demokráciáinak egyik nagy kihívása, hiszen az ott élők egyéni és kollektív identitásainak közös lényegét, a politikai fejlődés legnagyobb vívmányainak védelmét és továbbfejlődését érintik.

A Kossuth és Garibaldi nevével jelölhető *liberális nacionalizmusok* válasza az integráció kihívására a jogkiterjesztő asszimiláció által megvalósítandó egységes alkotmányos poli-

tikai nemzet és nemzeti állam programja volt. A *liberalizmus* volt az az ideológia, s a liberális párt az a politikai erő, amelyik a tizenkilencedik század legnagyobb részében az abszolútizmussal szemben az alkotmányosságot védelmezte, ahol pedig az nem volt, létrehozásán munkálkodott. Ugyanakkor kidolgozta a társadalmi elmaradottság és a kiváltságrendszer ellenében a modern, haladó, civilizált európai középosztályi társadalom megteremtésének a programját. A modern középosztályi társadalom kialakítása érdekében egyik legfontosabb célja független, erős nemzetállam létrehozása volt. Ez a három különböző jelentésárnyalat kapcsolódott össze egymással, és együttesen alkották és rajzolták ki a politikai közösség jövőképét. Az alkotmányosság, a középosztályi társadalom és a nemzetállam politikai ideológiájaként, mozgalmaiként és pártjaként a liberálisok képviselték ugyanis a nemzeti pártot, amely megalkotja a modern nemzeti kultúrát és a nemzeti identitást. Később, a tizenkilencedik és a huszadik század fordulóján, majd a két világháború között a liberalizmus a legtöbb országban már nem játszotta el ezt a szerepet. Feladatát az egyén méltósága és annak feltételrendszere, a szabad társadalom melletti elkötelezettség, az egyéni szabadságjogok védelme alkotta. Liberalizmus és nacionalizmus elváltak egymástól. Nagyjából úgy, ahogy manapság.

A *nacionalizmus* ugyancsak különböző jelentésárnyalatokat foglalt (és foglal) magába, de egyttal el is fedt azokat. Egyik – ma már eléggé elhalványult – jelentése, a *patriotizmus*, az az érzelmi kötődés, amelyet az ember a családjá, az általa használt és alakított környezete, a faluja, a városa, a megyéje, a hazája iránt érez. Másik jelentése értelmiségi programra utal, a nemzetépítés feladatára, amely az ideológia megalkotásával, a kultúra egysé-

gesítésével és érzelmi élmények átélésével a közös nemzeti identitás kitalálását és megteremtését célozta. A fogalom azonban nemcsak a programot, hanem magát a nemzetépítés folyamatát is jelenti. Végül, de nem utolsósorban a nacionalizmus a szó szűken vett – negatív – értelmében a saját közösség mások felettségét, a *közösségnek a szabadság ügyével szembeállított ügyét* jelöli. A fogalomnak ez a jelentése rátelepszik a többi jelentésárnyalatra, szinte bekebelezi, kiszorítja azokat.

Az *alkotmányos nemzetépítés programjának* megvalósítása során, az után vagy helyette az 1870–80-as évektől Közép-, Kelet- és Dél-Európában *liberalizmus és nacionalizmus elvált egymástól, és szembekerült egymással*. Kettőjük közül a nacionalizmus vált meghatározóvá, s a liberalizmus visszaszorult. A 19. század eleji együttélést és harmóniát a századfordulótól a két világháborún át napjainkig az *antiliberalis nacionalizmus* és az *antinacionalista liberalizmus* szembenállása váltotta fel, amelyet kölcsönös ellenségekpeik jelenítettek és jelenítenek meg.

A huszadik századi politikai nyelvek közül a leginkább meghatározó *nemzeti alkat-diskurzus* ideológusai és publicistái a két háború közötti években Közép-, Kelet- és Dél-Európában a *nemzetellenesség* (illetve a faji és az osztályellenesség) bélyegét sűtötték a liberalizmusra. Ez történt Németországban, Ausztriában, Magyarországon, Lengyelországban, Szerbiában, Horvátországban, Romániában, Bulgáriában, a Szovjetunióban, de Olaszországban, Görögországban, Spanyolországban és Portugáliában is. A megbélyegző tétel úgy szólt, hogy a liberalizmus szemben áll a nemzeti hagyományokkal, nincsenek hazai gyökerei, idegen mintákat másol, külföldi érdekeket szolgál ki és aláássa a nemzet önazonosságát.

Ez nemcsak az *antiliberalizmus* szószólóinak, illetve közönségüknek volt a hitvallása. Az antiliberalisok liberalizmusképe ellenfeleikre, közöttük a liberálisokra is hatást gyakorolt. Kiváltképpen azért, mert akkoriban ők már nem *liberális nacionalisták* voltak. Az az etnikulturális nyelv pedig, amelyen a *nemzeti alkat-diskurzus* folyt, számukra idegen volt, legalábbis sokkal kevésbé volt számukra ismerős, mint az ellentábor híveinek. Annál is inkább, mert a nemzeti traumák feldolgozatlan-ságából következő politikai históriák kapcsán védekezésre kényszerültek. Az ideológiák megalkotói és közönségük ugyanis a politikai kérdéseket a politikai romantika fogalmait követve *etnikulturális* kifejezésekkel fejezték ki. A megbélyegzés következményeként pedig a liberálisok, a *stigmatizáltság* miatt, egyre inkább a *megbélyegzettek* jellemzőit mutatták.

A nemzeti kollektívizmus és a totalitárius rendszerek faji és osztályharcmitoszain alapuló politikai nyelveken a liberalizmus a nemzet, illetve a nép ellenségét jelölte, a „*liberális*” szitokszó volt. Döbbenet tapasztalhatjuk, hogy – egy rövid epizódtól eltekintve – 1989/90 után ismét az. Igaz, ez a bélyeg ma nem annyira kizárólagos, mint a tekintélyelvű és a totalitárius rendszerek idején volt, de elég általános.

Azt láthatjuk, hogy a szovjet birodalom felbomlása utáni közép- és kelet-európai politikai diskurzusokban a *szabadság* és a *nemzet*, az *európai mintakövetés* és a *nemzeti öncélúság*, a *modernitás* és a *hagyomány*, a *haladás* és a *valahova tartozás*, a *globalizáció* és az *identitás* egymás ellen kijátszott, egymással szembeállított, egymást kizáró fogalmakká váltak. Valahogy úgy, ahogy a *haza* és a *haladás* szószólói, a *kozmpolitikák* és a *patrióták* kerültek szembe egymással a felvilágosult abszolutista II. József,

Nagy Katalin és Nagy Frigyes uralkodása idején.

Napjaink közép- és kelet-európai liberálisai nyilván közelebb érzik magukhoz a nacionalizmusról levált liberalizmus örökségét, mint a liberális nacionalista hagyományt. Feltehetően jobban tudnak azonosulni Magyarországon Jászi Oszkár és a polgári radikálisok örökségével, Csehországban Emmanuél Rádl és követői hagyományával, Lengyelországban az „*aprómunka*” híveinek tradíciójával, s mindhárom országban a két háború közötti időszak közép- és kelet-európai liberálisainak szerepeivel, mint az egykori liberális nacionalisták értékvilágával és szerepeivel. 1989-90 mámorító élménye után ugyanis a *nemzet* fogalma igen negatív képzettsátsókat ébresztett bennük, nem függetlenül attól, ahogy a politikai jobboldal ideológiai gépezete kisajátította és politikai giccsé silányította a nemzet fogalmát és az ezzel kapcsolatos érzelmeket, feldolgozatlan traumákat, a baloldal pedig elfojtotta és tabuvá tette azokat. Ezel is összefügg, hogy mindez személyes szinten gyakran, a politikai közösségek szintjén pedig csaknem mindig kibeszéletlen és feldolgozatlan maradt.

Az 1990-es években Közép-, Kelet- és Dél-Európában *több soknemzetiségű állam szétesésének* voltunk tanúi. Ugyanakkor e régiókban számos helyen ismét *nemzetépítések* kezdődtek. Ezek legközelebbi párhuzamait a *soknemzetiségű birodalmak* kereteinek fokozatos szétesésében és a *nemzetállamok* felbukkanásának ezzel együtt járó folyamatában lelhetjük fel, amely az 1780-1820-as években kezdődött, és az 1920-as évek elején ért véget. Annak érdekében, hogy ezt a folyamatot történelmi és elméleti-fogalmi síkon is meg tudjuk ragadni, termékeny megközelítésnek

ígérkezik, ha a *politikai modernitás* két alapvető fogalma – a *szabadság* és a *nemzet, az egyén egyenlő méltósága mint önérték, és ennek konzekvenciái és feltételrendszere, az önrendelkezés és az identitásválasztás* – között fennálló bonyolult kapcsolatra összpontosítjuk a figyelmünket. Ennek eredményeként azt láthatjuk, hogy a liberálisok a független egyén és a modern politikai közösség, az egyéni és a politikai szabadság, s az egyéni és kollektív identitás programadóiból a *modernitás* képviselői, a joguralom, a szabadság és a kisebbségi jogok védelmezői lettek. Amennyiben vállalkozunk arra, hogy rekonstruáljuk és elemezzük 1780-1820 és 1920 közötti politikai szókincsüket, ezzel jó viszonyítást teremtünk az 1989-90 utáni liberálisok terminológiájának feldolgozása számára is.

Az újonnan alapított liberális demokráciák intézményformáló és identitásképző tényezői működésüket tekintve sokkal inkább oligarchikus és populista, mint liberális demokrata jellegűek. Mit szűrhetünk le magunknak a nagy birodalmak felbomlásának tanulságaiból annak az érdekében, hogy mit kell tennünk azért, hogy ne oligarchikus és populista, hanem liberális demokrata jellegűekké váljanak? Hogyan és miért lettek a liberálisok a politikai közvélemény egy része számára a nemzet hivatott képviselőiből a nemzet ellenségeivé, a legnépszerűbb politikai szereplőkből mumussá?

Erre a kérdésre első megközelítésben azt válaszolhatjuk, hogy mindenekelőtt azért, mivel a függetlenség, a demokrácia, a személyes és a politikai szabadság többé már nem csupán áhított eszmény, hanem immár jogi realitás. Ugyanakkor a tekintélyelvű és totalitárius rendszerek emberi méltóságot pusztító következményei bennünk és velünk élnek kibeszéletlen és feldolgozatlan formában, és

tovább mérgezik az új demokráciákban élők nyilvános és magánéletét. Úgy vélem, mindezekelőtt ez az a mélyben meghúzódó, traumatizáló élményvilág, amely miatt a liberalizmus könnyen a többségtől idegen plutokrácia (Leopold Lajos száz évvel ezelőtti szavaival: „színlelt kapitalizmus, a feudális viszonyok kapitalista kihasználása”) gyanújába keveredett, míg a kollektív identitáskeresés torzulásai és hatalomtechnikai eltorzításai olyan nacionalizmust hívtak életre, amely szembe fordult a szabadsággal. A *szabadság ügye* és a *közösség ügye* – mintha a Bibó István által hatvan évvel ezelőtt leírtak ismétlődnének meg – ismét elvált és szembekerült egymással.

A tizenkilencedik század első felében még egymással összefonódó, csaknem elválaszthatatlan szabadság és nemzet Közép- és Kelet-Európában a két háború közötti időszakban, a második világháború alatt, 1945-től 1989-ig, majd 1989-90 után sokak számára egymást kizáró, egymással ellentétes értelmű fogalom lett. Nyilvánvaló feladatunk, hogy megjeljük ennek a gyökereit, mégpedig oly módon, hogy összevetjük azokat más régiók történetének tanulságaival. Ehhez mindenekelőtt annak a módját kell megtalálnunk, hogy el tudjuk kerülni az *eredendő elmaradottság* s a különböző romantikus nacionalista *nemzeti küldetésmitológiák* – olyannyira bejáratott, kártékony, terméketlen és félrevezető – sémáit. Annál is inkább, mert azok ma is közösségi és egyéni életstratégiákat határoznak meg.

Azért kell szembenéznünk azzal és felmérnünk azt, hogy milyen örökséget hagytak utódaikra a térség birodalmi és utódállamai, mert népeik feldolgozatlan fájdalmai, féltelmei és megaláztatásai – végső fokon személyes – feldolgozást igényelnek, vagy tovább szenvedhetünk mérgező és pusztító következményeiktől. Annak érdekében, hogy megért-

hessük és feldolgozhatjuk azokat, érdemes letérni a közösségek és az egyének hagyományos öngazolásainak útjáról, feladvá a leckétetést és az öngazolást, s az egyéni és kollektív örökség feltárásával és számbavételével elősegítve az egyéni és a kollektív traumák feldolgozása megteremtésének feltételeit.

A liberalizmus és a nacionalizmus 19. századi összhangjától eltérően a liberalizmus és a demokrácia a 17–19. században, de még a 20. század egy részében is szemben állt egymással. Napjainkban ismét azt láthatjuk, hogy e kettő liberális és populista demokrácia, illetve liberális demokrácia és politikai hisztéria formájában szembekerül egymással. Amiatt, mivel a nép a legitimitás forrása, a politikai közösséget tagjai újból és újból meg kell hogy alkossák. Azt a politikai közösséget, amely lehetővé és átélhetővé teszi az önkormányzat élményét. S ha a politikai közösség megalkotását biztosító társadalmi integráció, s az azt szolgáló szocializáció és annak különböző szimbolikus és nem szimbolikus feltételei hiányoznak, akkor a legitimitásnak ellentmondó egyéni és kollektív tapasztalatok, az ezt előidéző állapotok kollektív tébolyhoz, politikai hisztériákhoz vezethetnek. Ahhoz, amit Isaiah Berlin – Schiller kifejezésével – a *meghajlított vesszőhöz* hasonlított, amely visszacsap.

A liberalizmus az egyéni méltóság elve alapján az egyet nem értés jogát, a konszenzus kényszerét, a hatalommegosztás és a hatalom-minimalizálás igényét foglalta magában utilitariánus és perfekcionista változataiban egyaránt. Mindezt az anarchiával és az abszolutizmussal, majd a csőcselékuralomnak tartott demokráciával, később a totalitarizmusokkal, ma pedig – utilitariánus és kontraktualista változataiban, immár liberális demokráciaként – a populista demokráciával szemben

képviselte. Nem elsősorban arra a kérdésre keresett választ, hogy *ki* vagy *mi* a hatalom forrása, hanem arra, hogy *mekkora* hatalom illesse meg a hatalom birtokosait, s erre a kérdésre azt a választ adta, hogy minél kevesebb.

A demokrácia a népszuverenitás elve alapján a legitimitás forrását a népben jelölte meg, ám minthogy a hatalom korlátozását és megosztását, a politikai akaratképződés folyamatának játékszabályait alárendelte a népgolatlan, amorf, játékszabályoktól függetlenített és emiatt sokszor értelmezhetetlen és kisajátítható fogalmának, nem zárta ki azt, hogy a nép nevében fellépő politikusokat nagy, esetenként teljhatalom illesse meg. Ezért valósíthatta meg Lenin a restauráció korabeli jobboldali ideológusok, de Maistre és de Bonald – máig elborzasztó – látomását, a teljhatalmú politikai elit – a nép érdekében hivatkozó – korlátlan zsarnokságát. Azt, amely szemben állt az egyéni méltóság elvéből következő szabadságjogokkal és az azokat biztosító jogállammal (a liberalizmussal), de ellentétben volt a népszuverenitás elvével, a politikai közösség megalkotásának lehetőségével (a demokráciával), s még inkább ellentétes volt ezek szintézisével. Azzal, amit ma liberális demokráciának nevezünk. A politikai közösség identitásképző tényezőinek működése, kohéziója, azok folyamatos megalkotásának folyamata ugyanis feltételezi azt az állandó egyéni és kollektív erőfeszítést, amely megteremti a politikai közösség működésének belső egyensúlyát, alkotórészeinek együttműködését, rivalizálásaik szabályozását, a lojalitások feltételeinek egyértelműségét. Mindazt, amely feltételezi azt, hogy a szabad társadalom alkotórészei és alanyai felelős, szabad, együttműködésre képes egyének. Az ő közejük a szabad társadalom, a politikai közösség, amelyben az identitások megválasztása az egyén

joga. Ezt viszont a szabad társadalom működése biztosítja.

A liberalizmust éppúgy érdemes többes számba tennünk, ahogy a nacionalizmust. Ugyancsak többes számú használatot javasolok az egyéni és a kollektív identitás, a patriotizmus, a valahova tartozás, a hagyomány és a modernitás, s e kettő kapcsolata esetében is.

A liberalizmus többes számú egyrészt a klasszikus, a kontinentális és a nacionalista liberalizmusok különböző helyzetei és dilemmái, másrészt ezek és a Rawls-vita utáni liberalizmusok eltérő elméleti sajátosságai miatt. A nacionalizmus többes száma könnyen belátható, hiszen minden nacionalista a saját nemzetét tartja a nemzetnek. Igaz, a nacionalizmusok struktúrája és funkciója nagyon hasonló. Az egyéni és kollektív identitáskeresés viszont azt feltételezi, hogy az, aki identitását keresi és választja, több lehetőség közül választ.

Minthogy érzelmi kötődéseink családunkhoz, szomszédságunkhoz, lakóhelyünkhöz, önkéntes közösségeinkhez, politikai, kulturális, életmódbeli és egyéb közösségeinkhez többszálúak, patriotizmusunk is többes számú. Úgy, ahogy különböző hagyományokhoz viszonyulunk, és különböző modernitás-típusok közül választunk. Olyanokhoz, ame-

lyeknek nemcsak tartalmuk, hanem kontextusuk is különbözik. Identitásképző alapelveink az egyenlő emberi méltóság, ennek feltételrendszere az alkotmányos demokrácia, s az a demokratikus politikai közösség, amely képes elfogadni, támogatni és integrálni tagjainak értékpluralizmusát. Ennek fontos, Közép- és Kelet-Európában nem eredendően, de ma ténylegesen hiányzó alapja az a szocializációs-integrációs folyamat, amely mindennapi személyes tapasztalattá teszi a kölcsönhatást az egyén emberi méltósága, önértéke és az ezt lehetővé tevő feltételrendszer fenntartása és megújítása között. Az, amely kölcsönös egyéni erőfeszítések nélkül nem állhat fenn.

Akkor, amikor ezekhez a kérdésekhez viszonyulunk, a *Szabadság és az önazonosság keresése* tanulságait kíséreljük meg levonni, egyúttal pedig munkahipotézist vázolunk fel az arra épülő összehasonlító kutatások számára. Arra, amely liberalizmus, egyéni és kollektív identitás és demokratikus közösség többes számú változatainak viszonyára, azok feltárására, összehasonlítására és értelmezésére vonatkozik és a modern európai identitások tartalmaival és feltételeivel kapcsolatos.

Kulcsszavak: *liberalizmus, nacionalizmus, demokrácia, liberális nacionalizmus, nacionalizmus-ellenes liberalizmus*

IRODALOM

- Balog Iván (2004): *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Eszmetörténeti Könyvtár 2. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest
- Bibó István (1990): *Válogatott tanulmányok IV*. Vál. Ifj. Bibó István és Huszár Tibor, szerk. ifj. Bibó István. Magvető, Budapest
- Dénes Iván Zoltán (2001): *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés*

- a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest
- Dénes Iván Zoltán (ed., 2006): *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires*. Central European University Press, Budapest – New York
- Janowski, Maciej (2004). *Polish Liberal Thought before 1918*. Central European University Press, Budapest – New York
- Jedlicki, Jerzy (1999): *A Suburb of Europe. Nineteenth-Century Polish Approaches to Western Ci-*

- vilization*. Central European University Press, Budapest–New York
- Kecskeméti Károly (1989) *La Hongrie et le reformisme liberal. Problèmes politiques et sociaux 1790-1848*. Il Centro di Ricerca, Roma
- Kis János (1997): *Az állam semlegessége*. Atlantisz, Budapest
- Kovács Gábor (2004): *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*. Bibó István, a politikai gondolkodó. Eszmetörténeti Könyvtár 3. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest
- Leopold Lajos (1917): *Elmélet nélkül*. Benkő Gyula könyvkereskedése, Budapest
- Ludassy Mária (1991): *Téveszméink eredete*. Atlantisz, Budapest
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Ford. Krokovay Zsolt. Osiris, Budapest
- Szabó Miklós (1989): *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Medvetánc könyvek. Atlantis program, Budapest
- Tamir, Yael (1993): *Liberal Nationalism*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Trencsényi Balázs –Kopeček, Michal (eds.) (2006–2007): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe (1770–1945): Texts and Commentaries. Volume One: Late Enlightenment-Emergence of Modern 'National Idea'. Volume Two: National Romanticism—The Formation of National Movements*. Central European University Press, Budapest–New York
- Trencsényi Balázs (2007): *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Eszmetörténeti Könyvtár 6. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest
- Varga János (1982): *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Akadémiai, Budapest

